

ОР ЛЕВИЦЬКИЙ

ЕЗУІТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

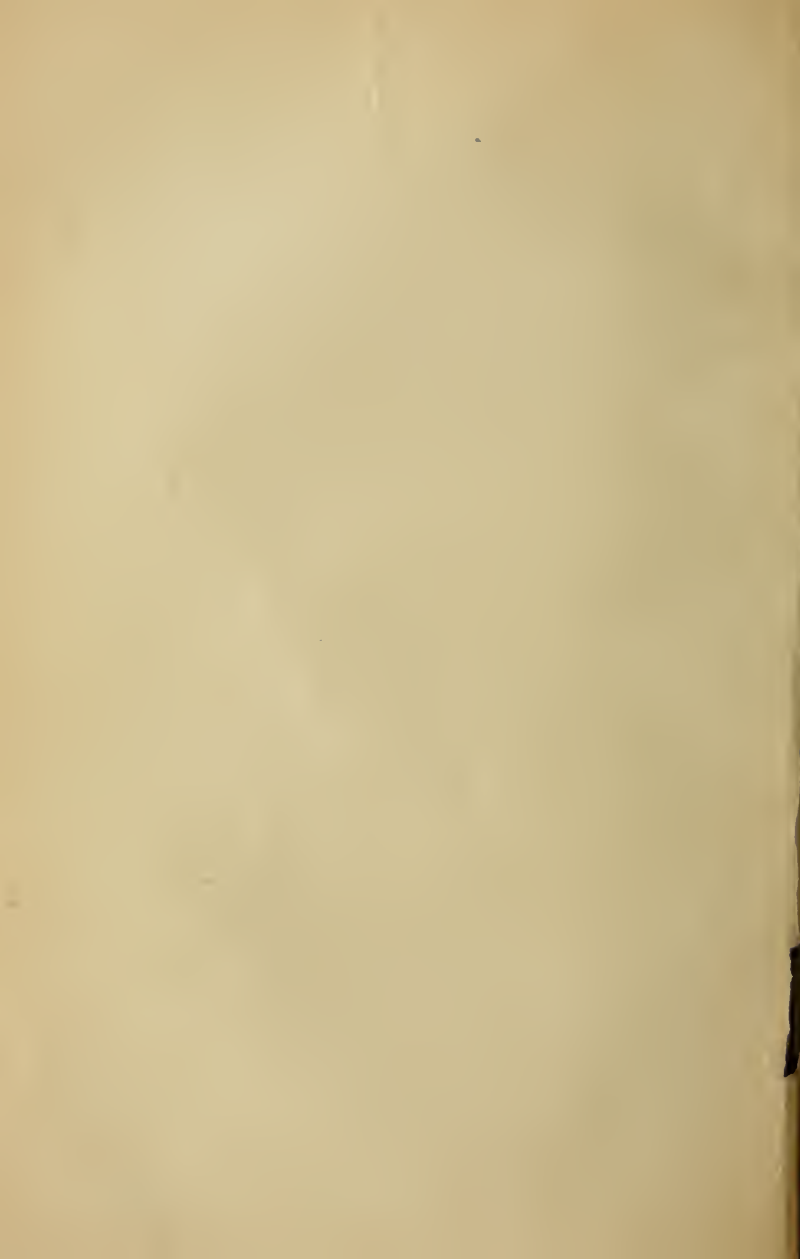
ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ

ЄЗУІТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

210-214 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

PG

3948

L473^I4

ЄЗУІТСЬКА ПРЕПОДОБНИЦЯ

Стародавнє українське жите, завсїгди признаючи за жінкою звичайні права, як і за всякою людиною і даючи вільний простір її самодїльности, тим самим витворило в українській історії чимало самих ріжноманїтних жіночих типів, добрих і лихих, а у всякім разі помічених знаком яскраво визначеної індивідуальности. Беручи активну участь в громадськїм житю, українські жінки переймались тим же самими інтересами, як і їх чоловіки, чи брати, зарівно з ними творили чи добре, чи зле і в своїх учинках однаково появляли моральні риси свого часу. Коли на прикінци XVI. і в першій половині XVII столїтя ширилось на Україні протестантське нововірство, воно знаходило горливиx прихильниць і між Українцями; чимало було, наприклад, щирих соцінїянок в роду волинських панів Чапличів-Шпаковських, Сенют, Немиричів і інших, а була одна розумна і аби як освічена княгиня Ганна Корецька — так та перепробувала кількох протестантських сект, поки нарешті вернулась до старої, православної віри і стала горливою її прихильницею. За тих же часів, коли повстав на Україні релігійно просвітний рух, він широко зачепив і українське жіноцтво і можна би згадати богатьох Українок, що записувались до брацтв, фундували монастирі, школи, шпїтталї. Такими були, наприклад, княжна Олена

Горторнійська (по мужу Горностай), що фондувала (в 1596 р.) Пересопницький монастир (за для якого сама зложила общежительний устав) а при йому „шпиталь для убогих та недужих і школу для науки дітей”; добре всім відома в історії Київського брацтва Гальшка Гувлевич; фундаторки монастирів: Почаївського — Ганна Гойська, Загаецького — Раїна Ярмолинська і багато інших. Було, звичайно, серед тодішніх Українок багато й таких, що проявляли високі родинні чесноти, себ то бували вірними і щирими товаришами для своїх чоловіків і добрими матерами для дітей; інші вславились, як зразкові господарки, що самі добре порядкували в великих маєтностях, заступаючи навіть чоловіків в їх господарських обовязках, і т. п. Се й будуть, як то кажуть, типи позитивні. А ще більше можна налічити типів негативних, бо тодішні люди не дуже то вмiли стримувати свої лихі пориваня і не вважали за гріх такі учинки, які ми тепер звемо п р я м и м злочинством. Для приміру взяти хоч би родинні відносини. Коли трафляв ся нещасливий шлюб, жінка рідко коли корилась своїй лихій долі, а вимагала розводу, а як чоловік сьому противив ся, то вона або покидала його, або троля, чи иншим яким способом збавляла йому віку. Тим то й допускалась тоді така полегкість розводів, що без сього і не було краю родинним трагедіям. А ось тип шляхтянки, що виросла й виховалась серед безмірної сваволі, якій не було впину ні з боку уряду, чи права, ні з боку свідомости морального чи го-

рожанського обов'язку. Се був самий звичайний найбільше розповсюджений тип 16-го — 17-го століття. Розказатиб, наприклад, біографію такої енергічної свавільниці, Волинської пані, Ганни Борзобогатої, що зуміла цілком забрати в руки добродушного мужа і „старостю барзо нахиленого” тестя-владика, порядкувала, як сама хотіла, маєтностями і доходами Луцької єпископії, учиняла часті напади на маєтності сусідних панів, не корилась урядови, навіть самому королю і коли одного разу з королівського наказу, наступило проти неї „посполіте рущене” шляхти з цілого воеводства, то отся смілива пані одяглась в панцир, стала на чолі власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру відсіч „рушеню” і прогнала його з під стін свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом 16-го — 17-го ст. і ми, залишивши інших, коротко згадаємо ще про одну Волинянку, княгиню Софію Ружинську, яка в 1609 р. сама повела 6000 озброєних людей, взяла приступом замок князів Корецьких в місті Черемосі і перебила там та порабувала людей не згірше хижих Татар. Був і ще один цікавий тип Українок — сутяг, себ то таких жінок, що тільки й робили, що тільки позивались, за те добре знали в статуті і в інших правах і самі по судах правувались хоч в яких складних справах.

Та що й казати, бували усякі жінки і лихі, і жорстокі і розпустні. Але, придивляючись до їх життя, бачиш, що вони всі, навіть форменні злочинниці, були не якісь виродки, а звичай-

нісїнькі люди, з звичайними людськими хибами та вадама, боролись за реальні житеві інтереси, а помічаючи у них часом надзвичайну енергію, завзятість, сміливість, мимоволі пожалкуєш, що люди з такими силами та не аби якими здатностями не здались на щось путяще. Зовсім инше вражїне робить на історика викликана з темряви віків сумна постать князївни Анни-Альоїзи, унуки славетного князя Константина Строжського, останньої парости сього колись на всю Україну славного роду. З природи обдарована добрим серцем, але позбавлена найменшої ознаки власної волї та самостійности, отся нещаслива жінка з повним зреченем власного розуму й волї віддала себе у владу заїдам. — Єзуїтам, які швидко повернули її в слїпе знарядє задля своїх товариських завдань, покалічили її особисте жите, позбавили її усяких людських утїх і радощів, могильним холодом охолодили в нїй краці людські почутя і за життя перетворили її в ходячого мерця, в живу праведницю. Вони пїрвали в неї всякі живі звязки з світом, відлучили її від усіх традицій її славного роду і їїж руками до краю знищили всі просвітні та добродїїні заклади на користь рідної народности, які з такою горливістю були фундовані її предками, а особливо славегним її дїдом, князем Константином. Не можна без почутя образи читати про те, якими ганебними засобами отці Єзуїти досягли такої безмірної влади над представницею роду, вислугами якого ще так недавно хвалилась уся Україна і Біла Русь; якою густою сїткою ложі, підступства і

крутійств оплутали вони отсе кволе та легковір не творіне; до яких непристойних, прямо шарлатанських штук не бридились вони удатись, щоб тільки цілком одурманити свою жертву! За те вони ще за життя оголосили її праведницею, „призначеною до високої хвали на небі”, окружили її память ореолом святости і через 44 роки по її смерті, на довічну хвалу їй, зложили їй видали, сказатиб, „житіє” своєї патронатки, з якого ми їй беремо цікаві факти, потрібні для характеристики сього хирного виродка колись славного роду.

—
I.

Сумні були останні роки життя старого вєводи Київського, князя Константина Острожського. Немов страшна кара Господня повисла над його домом, руйнувала його стародавню славу і вела його до швидкого згасання. З трох його синів, старший, Януш, каштелян Краківський, давно вже завдав батьковин великого жалю тим, що перейшов до католицької церкви і тепер перероблював на кляштор для Францішканів стародавню Троецьку церкву в Межиричі Острожським, змуровану його прадідом в другій половині XV. ст.; найменший, Константин, староста Володимирський, також не втік від єзуїтської пропаганди і вмер ще за молоду. в 1595 році. Вся надія старого князя спочивала тепер на середущому, найбільше йомулюбому синові, Олександрові, вєводі Волинсько-

му який один устояв проти єзуїтської спокуси і подавав певну надію, що заступить батька в справі оборони предківської віри. Але в 1603 р. князь Олександр несподівано вмер. Була чутка, либонь його отроєно; інші казали, що се вчинила жінка його шафаря, подавши йому кубок з глином, змішаним з приворот-зіллям. Як тяжке, болізне вражінє на всю Україну зробила його несподівана смерть, про се почасти свідчить хоч би ся тогочасна помітка, надрукована в октоїху Дерманського монастиря: „В літо 1603-є, декабрія 2-го дня, преставися благочестивий князь Александр, воевода Волинский, син благовірного князя Костентина; велій плач и жалост отцу же и чадом остави, найпаче же християном: вси бо бяху чающе помощ тим получити в бідах і гоненіях, одержащих Христову церков”. Князя Олександра поховали в Острозі, в замковій Богоявленській церкві, змурованій його прадідами в 15, або як інші гадають на початку 16-го ст. Над його могилою поставили розкішний надгробок з чорного мармору. Старий князь недовго пережив коханого сина: 13-го лютого 1608 року і він пішов у Божу путь і поліг на вічний спочинок з домовиною си на в тійже Богоявленській церкві.

Князь Олександр Острожський лишив по собі двох синів, Константина та Івана і трох дочок: Софію, Катерину і Анну-Альоїзу. Його сини мали самі продовжати князівський рід Острожських, бо у старшого Олександрового брата, Януша, не було синів, а молодший, Константин, помер безпотомним, та через те ужили

були всі заходи, щоб виховати їх в традиціях їх славного роду. На перекір волі їх матери, заїлої католички, всі діти князя Олександра виховувались в православній вірі. Головним орударем в сій справі був відомий тоді проповідник і науковий діяч Лаврентій Зізаній-Тустановський, який ще в 1596 р. видав в Вільні свою „Граматику Словенську” і деякі інші твори. Так було за життя князя Олександра і кілька років по його смерті; але як тільки закрив очі старезний голова дому, князь Константин; його невістка зараз же прогнала православних учителів, викурила з Островського палацу свій дух „руської схизми”, а справу виховання дітей доручила Єзуїтам. Проте її сини недовго пожили на світі; швидко потім, як вони зробили подорож по Європі задля довершення своєї освіти, обидва вони молодиками померли в Люблині. Константин — в 1618 р., а через рік, тогож самого дня й години, помер й його молодший брат Іван (в католицтві Януш). А ще через рік помер і їх дядько князь Януш Константинович, останній мужеський представник славного роду князів Острожських.

З трох дочок князя Олександра старша Софія, пішла потім заміж за князя Станіслава Любомірського, воєводу Краківського; середня Катерина, за Томаша Замойського, великого канцлера коронного, а найменша, Анна Альоїза, хоч також побувала в дуже недовгій заміжжі за литовським гетьманом Яном-Карлом Хоткевичом, але не кидала родового гнізда — міста

Острова і вважала себе за головну дідичку богацтв і імени своїх предків.

Анна-Альоїза народилась 15 березня, 1600 року. Її мирав четвертий рік, коли помер її батько і вона стала рости під виключним піклуванням матері, яка й прищепила їй лихе насінне надмірного фанатизму та бузувірства, що напотім процвило в ній розкішним квітом, наробило великого лиха рідному краю, зате принесло добру поживу Єзуїтам. Про сю недобру людину слід розказати троха докладнійше. Мати Анни-Альоїзи, княгиня Анна, була дочкою Яна Костки, сандомирського воеводи. В 1592 р сімнадцять літною красунею пішла вона за князя Олександра Острожського і принесла йому великий посаг, між іншими маєтностями й місто Ярослав, що тепер в Галичині, через що її звичайно називали „княгінею Ярославською”. В домі її батька, Костки, Єзуїти давно вже звили собі тепле кубельце, а в Ярославі мали вони власний костюл і навіть колегіум, в якому либонь би то (як дехто гадає) вчив ся якийсь час і Богдан Хмельницький, що потім зруйнував його. Під впливом Єзуїтів Анна Костчанка зросла заїлою католичкою, повною надмірного фанатизму й злосливого нетерпимства до людий іншої віри. Поки живий був кн. Олександр, він якось умів спиняти її фенатичні пориваня, зате на потім вона добре в сьому надолужила. Тодішній митрополит Петро Могила з великим сумом занотував в своїх келейних записках, як „княгиня Ярославська”, ставши удовою, зараз же „од православної церкви (в

Ярославі) іерея православного изгнати повеліла одступнику вручивши церков, различно прину- ждаше правовірннх отступству совокупитися, в темницу их заключаая, и пінежннх вини од них взимая, и иними бідами казни их; се ж творяша наущенна от своих іерей, глаголемих іезуити". А в 1625 р таж сама княгиня видала Ярославським міщанам привілей, в якому суворо заборонила їх приймати до свого товариства ні одного Жида, еретика і схизматика, хоч би се був найкращий ремісник, або найбогатшнй купець. Тільки особлива знатність та вельможність дому князів Остроських (а може ще й намови Єзуїтів, які мали в сій справі свої заміри) примусили богобійну панну віддатись за схизматика? Звичайно, мала вона на думці й релігійну місію — відвести чоловіка від грецької схизми і навернути до єдино-спасаючого костьола. Але князь Олександр був чоловік непохитної вдачі, та за ним пильним оком зорив і старий батько, що мав вже двох синів а постатів. Легко уявити, як прикро почувала себе отся девотка в Острожськнм замку, де що дня правились всякі церковні служби й набоженьства, невиводно вештались свої й захожі з далеких країн ченці та архирей, відбуралнсь часті наради з старим князем по релігійних справах, а особливо — яково було її терпіти: у власнім домі схизматнського богослова, який щоденно навчав її дітнй грецьких догмів і був домовим священником! Здавнвши серце, мусіла богобійна княгиня зносити усе те і єдиною потіхою для неї була молитва, святоблнвість і

взагалі побожні справи. Поховавши мужа, гонаще з більшим запалом стала віддаватись таким справам: сточила себе Єзуїтами, що тижня сповідалась, причащалась і носила на тілі грубу волосяну одержу, спала на голих дошках і часто бичувала себе до кровиколучою пуюю. Во на вибудовала в Ярославі пишній кляштор для Бенедіктінск і подарувала тамошному єзуїтському колегіум кілька сел і фільварків. Чутка про її надзвичайну побожність розгслосилась до самої столиці католицького світа, папа Клемент VIII. ушановав її листом, в якому похвалив її горливість до католицької віри і ставив її в особливу заслугу те, що вона, користуючись усякою пригодою, виганяла з своїх маєтностей схизматицьких попів і настановляла на їх місце католицьких священників. Княгиня Анна прожила з мужем всього одинайцять років і хоч лишилась досить молодою удовою, не маючи ї трийцяти літ, проте не схотіла поновляти шлюб, прожила ще 32 роки удовицею і померла в 1635 р. в Ярославі, де ї похована в єзуїтськїм костелі св. Яна.

Отака була мати князівни Анни-Альоїзи; в такомуж дусі ї напямі вона старалась виховати за поміччю Єзуїтів і своїх дітїй, бо ї сам папа, зараз по смерті князя Олександра, прислав її, нерозважній удовиці, потішаючий лист, в якому радив ї цілком присвятити себе на те, щоб виховати своїх дітїй пристойно до їх славного роду і на користь св. віри. І богобійна княгиня була рада ужити всяких способів, щоб найпильнїйше виконати волю св. отця і свій ма

терній догляд та пікловане переважно звернула на найменшу дочку, Анну-Альоїзу, бо вона лишилась після батька майже немовлятком і не зазнавала ніяких шизматицьких впливів. І що то була за чудова дитина, який влячний матеріал задля виховничих заходів матері і її помагачів Єзуїтів уявляло непорочне серце маленької князівни. Її біографи Єзуїти умилено оповідають, що отся незвичайна дівчинка „воістину ранійш стала визнавати Бога, ніж навчилась пізнавати свою матір. Ще не встигла вона вийти з пелюшок, як уже побожно складала свої рученята і дивлячись на небо, не зірки помічала на йому, а вбачала Творця їх і показуючи пальчиком на його резиденцію, наvertала до його думки тих, що на руках її носили. Вони її, ставлячи на ніжки, по землі ходили вчили, а вона їх до помислового підношення в небо привчала. Колиж вона доросла до першої пори свідомости, то звернулася до Бога з такою палкою обітницею: „Мій Творче! Будь моїм паном і моїм Богом, а я буду найнижшою служебницею Твоєю і шлюбую все жите присвятити на службу Тобі”. Увесь молодий вік князівни-праведниці пройшов в побожній та добродійній праці: дуже любила вона читати св. письмо та про жите святих, охоче слухала і сама вела духовні розмови, безперестанно допитувала своє сумління, обмірковувала кожний учинок, кожду гадку, часто ходила до сповіди і причастя. Мати при всякій нагоді прарила її про суету та гріховність світового життя, відвертала її від гадки про замуже і видимо

готувала її до чернечих обітниць. І молода праведниця охоче потурала материним річам і сама видимо кріпла в замірі стати черницею. Аж тут враз в її настрої стала ся якась несподівана зміна. Її було тоді 18 до 19 років. Вона враз якось помітила, що вона молода і гарна і перестала, як радійш нехтувати своєю вродою, а захотіла жити, як жили інші панни, її однолітки. Стала вона видимо байдужою до тих побожних праць яким до того часу з запалом віддавалась, нудилась підчас духовних розмов, перестала їй згадувати про чернецтво, почала більше дбати про убори, про свою вроду, марила про веселощі світового життя і видимо нудувала серед невиводного суму та нудьги, що пагували в домі її матери. Збентежена такою зміною матери, та її приятелі-Єзуїти ужили всяких способів, щоб побороти в молодій дівчині сей небезпечний настрій, та ніщо не помагало; тоді вони зрозуміли, що приходить ся дбати про заміжже панни, і стали виглядати пристойного для неї жениха. Було богатюх ясновельможних панів та князів, які радо зложилиб серця свої у ніг родовитої наслідниці кн. Острожської, але їх заходи не мали skutku, бо хоч які вони були достойні, гідні й поважні люди, то бракувало їм одної прикмети, найбільш потрібної, щоб повести до шлюбу сю панну — побожности. Нарешті знайшов ся щасливий претендент, що його признали достойним стати мужем доброчесної Анни-Альоїзи; то був славетний лицар Ян-Карл Ходкевич, граф на Шклові і Бихові, воевода Віленський, великий гетьман Литовський, губер

натор землі Інфлянтської, староста Дерпський, Любашанський, Вілюнський, і т. и. Він був багатий і значного (колись українського) роду, а про його хоробрість та військовий до свід і вдачу греміла слава не в одній Польщі, а й інших країнах. Правда, він був удівець і трохи старенький задля такої молоді панни: йому було вже 60 років; за те його побожність та святоблівість доходили до найвисшого степеня. Щодня він слухав св. мшу, а перед кожною битвою пісникував та молив ся цілий день, годинами пролежував крижем на голій землі і бичував себе до крови. Серед своїх жовнірів він сурово нищив розпусту, виганяв з обозу розпустних жінок, а одного разу звелів їх всіх перетопити в річці. До того він щедро наділяв добром католицьких духовних, будував костьоли і кляштори і бувши тільки женихом, щоб догодити своїй нареченій, фундував в своїй Жмудській маєтності, с. Крозах, єзуїтський колегіум. За таким мужем нічого було обавлятися за дальший поступ у всяких чеснотах богобійної Анни Альоїзи, тим паче, що (як ходила поголоска між Єзуїтами) перед шлюбом молоді потай заприсяглись перед Богом довіку не користуватись супружеськими правами і під зовнішню фөрмою супружества зберегти себе в панянській чистоті.

24-го падолиста, 1620 року, в Ярославі пишно та урочисто відбулось весіле Анни-Альоїзи з п. Ходкевичом. Але їм не довго судилось тішитись молодожонським житем. Через кілька днів по шлюбі новоженець-гетьман уже поспі

шав до Варшави на соїм, щоб з рук самого короля отримати гетьманську булаву і з нею вести королівське військо на війну з Турками. З Варшави він на короткий час навідав ся до Острога, щоб тільки попрощатись з молодою жінкою і се було їх останнє побаченє, бо воюючи з Турками під Хотином, старий гетьман часто хорував, а одного разу обїзджаючи полки і напучуючи їх перед битвою, він схилив ся з коня і помер на руках підхопивших його жовнірів — 24-го жовтня, 1621 року, рівно через 10 місяців по шлюбі. Тїло його було ховане в Камянці, але через рік, по волї Анни-Альоїзи, було перевезене до Острога і з великою пишнотою та небувалими церемоніями поховане в фарнім костьолї; але, як далі побачимо, на сїм далеко ще не скінчилась мандрівка помершого гетьмана.

Горе двацятьлїтної вдовиці було безмірне. Не скільки вона вбивалась за старим мужем, з яким не встигла навіть добре познакомитись, скільки оплакувала свої молоді мрії та надії, що як той пил на дорозї розвіялись вітром. Чи варто було, справді, виходити заміж тільки задля того, щоб через десять місяців лишитись вдовою, поживши з мужем тиждень — другий! Правда, вона була молода і богата; саме тоді був закінчений поділ велитенської спадщини князя Константина Острожського між його нащадками і Анні-Альоїзі достались незмірні маєтності: Острожські і Звягельські на Волині, Туровські і Свидинські в Литві і материзна — місто Ярослав та інші

місточка і села в Галичині, а крім того небіжчик Ходкевич записав її богате віно, велику силу гроший і безліч рухомого добра та коштовних річий.

Молоді та багаті вдовиці за тих часів вважались за найінтересніших невіст і не встигла ще Анна Альоїза доволі оплакати мужа, як до неї стали вчашати князі та ясновельможні пани з Руси, з Литви і Польщі з заміром запобігти її ласки і повести до шлюбу. Ходила чутка, (як свідчать біографи), либонь сам король Владислав залицяв ся до неї. Але стара княгиня Ярославська невідступно слідкувала за дочкою і одно її торочила, що Богові не вгодно, щоб вона йшла вдруге заміж, що передвча сна й нагла смерть її мужа — се була кара Господня за те, що вона порушила свою давню дитячу обітницю зректись світа і служити одному Богові і що їй одна дорога в життю — стати черницею. Теж саме правив і духовник Анни Альоїзи, Єзуїт. Квола, безсила, молода жінка не знала вже, на яку й ступити; не було в неї смілости йти на перекір намовам матері та духовника, та не в силі вона була зважитись й на те, щоб до віку зректись усяких втіх і радощів життя і покрити свою молоду голову чернечим каптуром. Довго вона вагалась, нудгувала і не могла дати собі ради. В ній несвідомо боролись молоді сили, жага людського життя і невиразне пориване до молодого щастя, якого вона ще не зазнала. Потрібне було якесь надзвичайне зворушене, щоб дати рішучий напрям її слабій волі. Про се й подбали свя

ті отці. Одного разу, коли вона, повна нудьги й тривоги, палко молилась перед розп'яттям їй враз почулось, немов з уст розп'ятого Христа були виголошені до неї слова:

Погардзь сьвятем.

Сього було досить: вона зара же зняла з себе розкішне убране і коштовні річи, зложила їх у підніжжя розп'яття і з запалом тут же заприсяглась офірувати себе довічному панянству і Божій послужі. З того часу вона перестала виходити до гостей, що її навідували, одяглась в напів чернече убране і стала готуватись, щоб вступити до кляштору. Святі отці схаменулись, що занадто переборщили: вступ Анни Альоїзи до кляштора зовсім був не в їх інтересах, бо вона запевне понеслаб туди засобою і все своє майно, якеб тоді навік було втеряне задля їх ордена, тай сама вона вийшлаб таким робом з під їх впливу. Єзуїтам переважно йшло про те, щоб самим керувати її серцем і розумом і водити отсе кволе, легковірне творінне, так, як їм було треба. І ось вони з початку через духовника, а потім потроху наближаючись і все тіснійше оточаючи Анну Альоїзу, завзялись усіма силами відвести її від вступу до кляштора і на завсїгди затримати у вдовиному стані. Вони виставляли їй різні невігоди кляшторного життя і на всі лади вихваляли високість вдовиного подвига, приводячи слово св. Бернарда: „венкша ржеч ест биць вдовов, ніж крульвов”; запевняли, що стан вдовованя — се найпевнійший спосіб уникнути чистцевих мук і придбати вічне спа-

сїнне; приводили її приклади з життя св. Павли, св. Евстафії і інших праведних вдів, які заслужили собі спасінне либонь власне тим, що з своїми чеснотами не ховались за кляшторними мурами, а лишались серед муру, задля прикладу иншим; радили її брати приклад з євангельських удовиць, що служили Христу, і самій щедро обдаровувати його „спільників” („спільники Ісусові” — так звали себе Єзуїти). Легковірна Анна Альоїза швидко піддалась отсим хитрим намовам і залишила думку про кляштор, згодившись на довічне вдовування; вона вбачала навіть значну вигоду в тім, що могла придбати вічне спасінне, не кидаючи розкішного дідівського замку в Острозі, до якого звикла змалку і не зрікаючись гучних титулів князівни та воеводиної Віленської. А задля того, щоб їй було де ховатись від світових спокус та від женихів, які все ще не тратили надії запобігти її ласки, Анна Альоїза з поради духовника збудувала в замку осібну каплицю, в якій провадила час в молитві, святобливих роздумуваннях і інших побожних працях. Ще до того патери дуже вихваляли перед нею і радили її часту сповідь, як добре знаряде проти гріховних спокус і вона щиро відкривала перед ними найпотайніші свої гадки й помисли; а вони, як тільки помічали в неї хоч легенькі поривання до людського життя, зараз охолоджували їх нагадуванем про смерть, про помершого мужа, радили її навідувати його могилу, справляти по його душі частійші поминки і що року перемяти на його спорохнялім тілі в домовині гафтоване золотом убрание.

II.

Так минуло більш двох років. Анна Альоїза досить вже добре вправилась в перейманю волі своїх керманичів, так що жила і все робила, як їм бажалось і з завязаними очима йшла, куди вони вели її. Настав час, коли отакій довершеній святобливости пора вже була перейти, сказатиб, із потенціального в активний стан, виявитись в якійсь діяльності *ad maiorem gloriam* св. віри і принести сподівані плоди на користь тим, під чім доглядом отся святобливість зросла і зміцніла. Про се виявлене ось як оповідають біографи Анни Альоїзи, Ярославські Єзуїти:

„Одного разу Анна Альоїза почала міркувати про те, що в Острозі за тих часів було багато впертих і непокірних римському костюлю схизматиків. Вона бачила, що в місті невірна Жидова занадто розмножилась і майже новий Єрусалим заложила: тут вона головні суди свої відбувала, в Острожський трибунал Жиди з своїми справами збирались з цілої України, Волині Підліся і з сусідної Руси (Галичини); тут же був і жидівський банок (В Острозі і дотепер існує камяна синагога, оригінальної архітектури. Як завіряють Острожські Жиди, вона існує мало не 4 століття. При ній жив відомий в жидівській літературі коментатор Маршує, померший в 1629 р. А на жидівським кладовищі в Острозі є пам'ятники з написами либонь 14 і 15 століття). Особливо

звернула вона увагу на те, що в Острозі було багато поганців Татар, колись то взятих в полон її предками, а потім обдарованих волею; отсі Татари публично справляли свої безбожні обряди і мали магометанські мечети в передмістях Острога. Бачучи все те, серце побожної пані розривалось і боліло, коли вона думала, що в однім тільки місті її держави знаходилось так багато душ, викупленим кровію Христовою, що жили для вічної згуби. Вона оплакувала такуж вічну згубу многих тисяч душ що жили в інших її маетностях. Вона наважилась спасати від згуби душі людські і скільки могла, дбала про те, щоб як найбільше можна було послати спасених душ до Бога. Вона цілком би вичистила свої маетности від магометанської зарази, від жидівського блюзнірства і схизматицького квасу, колиб військові бурі (себ то війна Б. Хмельницького) не стали їй на перешкодї в сих високих її замірах. Вона уживала задля сего усяких способів; між ними і той не був послідний — щоб осадити в Острозі орден „Товариства Ісуса“, який за помочню костьола і школи, завів би єдність віри, любов до всяких чеснот і всякі добрі звичаї. Через те вона сміливо звернула всі свої гадки на те, щоб фундувати в Острозі колегіюм езуїтський, і що задумала, те і виконала”.

Гадка про осаду Єзуїтів в Острозі і заклад тут езуїтських шкіл задумана була ще тоді, коли Анни Альоїзи ще й на світі не було. З того часу як Єзуїти вперше вибрались на Волинь, вони не зводили своїх пожадливих очий вла-

сне з Острога, який в останні чверти 16-го ст. був головним просвітним центром України, коли тут існувала фундована князем Константином Острожським академія, друкувалась перша славянська біблія і багато інших учительних і релігійно полемічних книг. Але поки живий був князь, всі змаганя Єзуїтів пробратись до Острога не мали skutku. Богато надії покладали вони на князя Януша Константиновича, який справді одного часу носив ся з гадкою фундувати в Межиричі коштовний кляштор, себ то майже на передмісті Острога, езуїтський колегіум; але Януш чомусь змінив свій замір і замість колегіума фундував в Межиричі коштовний кляштор для Францішканів. Тим часом Єзуїти встигли заложити в 1612 р. свій колегіум в самій столиці Волині — в Луцьку, але не спу скали очий і з Острога, де й по смерти князя Константина фундовані ним школи не були знищені*).

Про що тільки гадав, а не виконав, князь Януш Константинович, те виконала побожна його синовця (племінниця). 27-го липня, 1624

*) Документальний довід на те маємо в рукописному Інвентарі маєтностей князів Острожських, що був зложений в 1620 р. підчас поділу тих маєтностей між дочками князя Олександра Острожського. В сім Інвентарі, серед опису Острожського замку і ріжної будівлі, є й таке: „Там же академія, школи, друкарня і инше будованя колегіяцьке польське і руске”. Про сї ж школи. як тоді ще існуючі, згадуєсь і в віршах Кас-Сакович-

року, Анна Альоїза сама прибула до Луцького гродського уряду і вписала до актових книг два фундаційні записи, один на заложене в Острозі єзуїтського костьола, другий на фундоване при йому єзуїтського колегіюма. В останнім запису вона так мотивувала свій учинок: „Наслідуючи приклади моїх славних предків, які, дбаючи про розмножене хвали всемогучого Бога, фундували в своїх маєтностях костьоли, монастирі, колегіюми і забезпечували їх достатними прибутками і прагнучи з свого боку до такогж розмноженя слави Божої, щоб віра католицька ширилась через науки і освіту молодих людей і проповідуване слова Божого, а бажаючи також, аби ніколи не уставали молитви за душу ясновельможного його милости небіщика мужа мого, який за життя виявляв завжди велику прихильність до предмета теперішної моєї фундації, а разом і за душі предків моїх князів Острожських, я Анна Альоїза, за радою ясновельможної княгині Анни Острожської, воеводиної Волинської, матери і добродійки моєї і теж по своїй добрій волі і пильно обміркованому призволеню, фундую на вічні часи в моїй родовій маєтности, в місті Острозі, колегіюм „Товариства Ісуса” і при ньому костьол, який має бути на імя св. Ігнатія Лойоли і Францішка Ксаверія, отців єзуїтських. Задля сього я дарую на вічні часи пляц в місті

ча на похорон гетьмана П. Сагайдачного, виданих в Кнїві, 1622 р.:

„Дай Боже, би тая там фундація трвала,
Жеби ся оттоль хвала Божа помнєжала”.

Острозі, між вулицями так званою Згнилою і Звягольською, або Водяною (далі іде опис меж того пляцу), а на змуроване сего колегіюм і костьола я осібним актом записала велбному ксьондзу ректорови Острожського колегіюма Яну Боршинському і його наступникам 30,000 золотих польських (вартість тодішнього поль. зол. рівнялась приблизно 75 к. ср.) забезпечивши сю суму усім рухомим і не рухомим моїм добром. Тепер же, бажаючи, щоб отці колегіюма мали для себе пристойке утримане і щоб швидше змогли відчинитись задля освіти молодиків школи, через які множилась би хвала Божа, я на вічні часи дарую і записую їм родову маєтність свою, а власне село Княгинин, з двором і фольварком, села Мартиновщину, Білоберіг, Зарудде, Остров, Візд, село Спасів з фольварком, села: Бодаки, Нарайів, Шаварки, Замлин і Волицю, з усіма принадлежностями, будівлею, угоддями і доходами, зі всіма підданими: тяглими, боярами панцерними і путними, огородниками і підсусідками, з церквами руськими і з правом подавання до них духовних, з млинами.. (далі іде детальний перелік доходів з цілого ключа Княгининського). Крім того, задля городу при колегіюмі дарую отцям Єзуїтам пляц в місті Острозі над ставом, поміж Новим містом і пасікою, так званою Наливайківською". Сей запис Анна Альоїза закінчила так: „А оборонцем теперішньої моєї фундації я назначаю і найнижше упрощую яснійшого короля Жигмонта III. і після його будучих королів польських". — Через кі-

лька років, власне в 1630 р., Анна-Альоїза, крім названих, записала Єзуїтам ще ось які маєтності: Село Курняки, Могиляни, Миськовці і Волосковці.

Тогож року (1624) в Острозі з великою помпою відбулись закладини величезної кам'яниці задля будучого колегіума. Коли положили перший камінь, сама фундаторка кинула туди жменю золота і умилено сказала:

— О, колиб я змогла збудувати Богови храм з щирого золота і такий величезний, щоб він покрив собою усю землю.

На се один Єзуїт відповів:

— Вір, ясновельможна пані, що мале людське серце є найкращий храм для Бога.

Плян будинку був зложений ученим архітектором, бенедиктинцем Моллі, умисне запрошеним з Риму, за керовника при будівлі, а за простих робітників були підданці фундаторки, яких що тижня зганяли з околичних сіл по кілька сот чоловік. Коли почалась робота, в околицях місточка Межиріча і с. Кунева несподівано знайшов ся здатний до будівлі камінь, про який ніхто й не знав до того часу. В тім признавали Єзуїти ознаку особлившої милости Божої і упевнили побожну фундаторку, що розпочата нею справа угодна і приємна Богови, а вона сю каменарню зараз же записала їм у власність.

Оселивши в Острозі Єзуїтів, Анна Альоїза дала їм самим виключне право закладати тут школи і виховувати молодіж. Відтоді то мабуть і були в кінець знищені Острожські пра-

вославні школи, що були заведені дідом Анни Альоїзи і сяк так існували ще і в 1620 році. Замість їх езуїти, не ждучи кінця будівлі колеґіума, завели свої публичні школи, до яких (по їх свідоцтву), зараз же й почали вступати шляхотські діти з Волині, Поділля, Полісся і навіть із задніпрівської України. Анна Альоїза сердечно тішилась тим і бажаючи дати бідній шляхті, особливо дітям з Волинського воеводства, пристойне утриманє, зробила нову фундацію на заклад шляхотського конвікта, для якого власним коштом збудувала велику кам'яницю, а сусідню церкву звеліла перебудувати на домову каплицю, щоб ученики з конвікта щоденно ходили туди на набоженство.

Не диво, що маючи таку горливу та щедрю меценатку Острожський колеґіум за короткий час розріс ся та закорінив ся, як лопух на гноїщі. В 1631 р. там були вже відчинені й вищі кляси, філзофський та богословський, а разом з тим заведено було й новіціят, або семінарію, виключно для кандидатів на ксьондзи. Анна Альоїза не знала краю і міри в піклованю про свій улюблений колеґіум. Всю силу матерньої любови, увесь запас неростраченого кохання, вона перенесла на нього і жила й дихала його інтересами. Новозаложений клас філзофії, а ще більше новіціят були предметом особливої дбайливости її та прихильности. Вона побільшила кошти на сі заклади, сама достерігала, щоб філзофи і новіції мали все їм потрібне і часто їх відвідувала. „Приємно було побожній фундаторці бачити

духовних синків своїх, коли вони сиділи округ столу, наставленого наїдками з її матерної милости, а ще більше любила бачити їх в свята, коли вони з побожністю приступали до трапези Господньої. Вона не могла доволі намилуватись їх скромністю та чемністю і вбачала в сих молодиках правдивий образ скромности та побожности її патрона Альоїзія Гонзаго. Коли вона якось прийшла до колегіум і обходячи камери учнів, зайшла і в камери новіціїв і побачила, які у них тверді та убогі ліжка, то заплакала над сим убожеством і з жалем стала дорікати ректорови, що він так сурово виховує і злиденно содержує учнів. А коли отець ректор відповів їй, що так і личить убогим чернцям, щоб вони замолоду звикали до убожества і до життя апостольського, то Анна Альоїза відмовила йому на се, що чернече убожество можна погодити з пристойною вигодою: нехай усе буде не розкішне, але хай буде пристойне. І як тільки вона вернулася з колегіум до свого палацу, то зараз же післала до колегіум все, що знайшла в себе пристойного і придатного до чернечого ужитку, а щоб і надалі учні не терпіли недостачі в необхідних річах, вона на якийсь час облишила костьольні апарати та прикраси, що своїми руками готувала і почала сама краяти полотна та шити сорочки для учнів”.

Так умиленно оповідають самі Єзуїти про свою добродійку.

III.

Тепер, щоб краще обзнайомитись з Анною Альоїзою, побуваємо в її палаті, обдивимось її пожитте, побачимо, як вона жила, чим займалась, тішилась, розважалась, як нищила в собі світові спокуси і вправлялась в високі чесноти.

Острожський замок, або власне самий дідинець, в якому проживала Анна Альоїза, містився на доволі високому горбі, що тепер зветься в Острозі „Судовою горою“, звідки відкривається широкий краєвид на річку Віллю, місто Межиріч і зелену долину р. Горині. З трох боків той горб обривався дуже круто, а з третьої, з півночі, відрізаний був від міста глибоким ровом, через який перекинуто було звідний міст. Дідинець оточали навкруги високі мури, а на рогах стояли кам'яні башти чудової волоської архітектури, з яких одна півкругла, увінчана зубчастою короною, добре збереглась і до нашого часу. Там, де був звідний міст, над брамою, якою тільки й можна було увійти до замку, теж стояла кам'яна башта, крита гонтою; над нею був зроблений залізний годинник „з цимбалом“, який грав щогодини*). На замку завсїгди пильнувала панська надвірна міліція, а з біїниць його

*) Се ми говоримо тільки про „вишній замок“, або дідинець, а крім нього був ще в Острозі й „окольний замок“ з земляними стїнами, які оточали ціле місто. В йому теж були кам'яні башти з яких дві ще існують.

башт грізно виглядали гармати, таківниці, мушкети і инша огниста стрільба. В самім замку, зараз за брамою, стояла кам'яна Богоявленська церква, а проти неї князівський палац, змурований одночасно з замком ще в половині 15-го століття князем Василем Острожським, що його прозвали „Красним”. Хоч сей палац нераз потім перебудовували, але ще й за часів Анни Альоїзи в йому доховалось дещо з старовинної простоти; так, поряд з розкішними покоюми, оздобленими дорогими шпалерами, шовковими завісами і т. и., тут були й кімнати з кафельними печами, „мурованими коминами”, з „мальованими” дверима, з „дубовими лавами” попід стінами і т. и.*).

Не зважаючи на півчернече жите Анни Альоїзи, її палац нічого не стратив з попередньої, правдиво княжої пишноти й виставності. Єзуїти пригадують, що коли їх провінціо-нальний візитатор Фабриціус (поважна особа) в перший раз завітав до Анни Альоїзи, то проходячи через ряд розкішних покоїв, оздоблених коштовними прикрасами і вбачаючи поважних, одягнених в дорогі шати слуг, подумав, що то були сенатори і дуже здивувався, коли помітив, що сі поважні особи пильно слідкують за кожним рухом господині, угадують її бажання і з низькими уклінами виконують її накази. По звичаю всіх тодішних магнатів, Анна Альоїза держала численну юрбу слу-

*) Усі отсі подробиці маємо з Інвентаря 1620 р., про який раніш згадували.

жебників і служебниць, які уважались потрібними не так для справжніх послуг, як ради пустої пихи, або задля розваги господарів; напевно, останню послугу правили „два карли і дві карлиці”, яких ми надibuємо між челядію Анни Альоїзи.

Побожна та богобійна пані дуже пильнувала за моральністю своїх слуг; муштин вона держала в однім дворі, а женщин в другім; вимагала, щоб усі слуги були чесні, скромні, побожні, добре знали науку католицької віри, щиро виконували її установи і обряди і служачи своїй пані, не переставали дбати про своє спасінне. „Двір її (свідчать біографи) більш скидав ся на жіночий монастир; в нім завжди панувала тиша, скромність, згода і пристойність. Сей панський двір завжди був повний жіноцтва; там були й сироти вихованці, були й діти — жидівські, московські, турецькі і татарські, узяті до двору задля того, щоб навчити їх догматам і правилам св. віри. І ніхто з сих дітей не порожнював: після молитви і вислуханя св. мші, одні шили, другі пряли, інші ткали килими, гафтували золотом, займались іншим жіночим рукоділем. А при них були й такі особи, що підчас роботи в голос читали про жите святих, або які духовні книги, а в інші часи приготовляли новохрещених дітей до прийнятя св. таїн і теж по черзі навидували хорих і їх usługували”.

Піклуючись так про душевне спасінне своїх слуг, побожна пані не менше дбала і про тілесні їх потреби, особливо ж піклувалась

вона про недужих. „Інші пани (кажуть її біографи) більше дбають іноді про своїх собак, ніж про хорих слуг. Вірний слуга втрає здорове на панській службі, а не має ні помочи, ні потіхи в недузї своїй. Підорветь ся від праці робочий чоловік, і уже за велику милість почитуєть ся й те, коли їмость вишлеть йому чарку води або горівки з солню. Не так легковажила здоровле своїх слуг отся дбайлива пані. Як тільки вона довідувалась, що хтось з її двораків занедужав, зараз приставляла до него прислужника, казала давати йому їсти тільки те, що йому можна, і за порадою лікаря, що його завше при собі держала, казала видавати з своєї аптеки потрібні ліки. Коли хорий сильно недугував, вона доручала духовникови подбати про спасене його душі, сама відвідувала його і інших посишала справлять ся про стан його здоровля. А коли недужий був вже близький до смерти, то хоч би то був найнижчий челядник, візник або гайдук, сама приходила прислужувати йому: обтирала піт з його чола, поправляла йому постіль, з своїх рук годувала його, ласкаво вговорювала терпіти, покладаючись на волю Божу, потішала його надією блаженної вічності; а коли він починав конати, давала йому в руки свячену свічку і приготувляла його побожними актами до християнської смерти. Дивно було слухати, коли така великоможна пані, понижаючи себе до своїх слуг, богословські акти з ними справляла, пригадувала помиравшим молитви й вірші з псалмів,

події любови Божої, при останнім же конаню вона побожно говорила: „Єзус, Єзус, Маріє!” і всіх присутних побуджувала до плачу. А як що ксьондз знаходив ся коло помиравшого, то вона вже не вмішувала ся в оту духовну прислугу, а доручала се йому. Які вона похорони своїм слугам справляла, як богато св. мшів за душі їх заказувала — про се відали всі, хто служив в її княжному дворі. Всі вони хотіли жити, служити й помирати в неї”.

О стільки-ж добра й милосерна була (по свідоцтву біографів) Анна-Альоїза й до своїх підданців. „З пяти польських гріхів найзвичайніші були — утиск підданців і проїзд по дорогах з потолоченіем людських хлібів. В сих гріхах неповинна була отся побожна пані. Підданці її були під таким захистом, що ніхто не смів чинити їм найменшої кривди. Старостам і підстаростам вона суворо наказувала, щоб вони не накладали на людей ніяких нових відбутків. Під час подорожі, як тільки вона з карети вбачала, що її дворяни топтали кіньми чужий хліб, що ріс при дорозі, вона зараз же посилала сказати, щоб сього не робили”. Вона не була горда, а була приступна до всіх, дуже ласкава і до всіх справедлива. Задля спасеня душ своїх підданців, Анна-Альоїза збудувала, крім езуїтського костела в Острозі, ще пять костелів в своїх маєтностях, а власне: в Звяглі, Хлапотині, Берездові, Острожку і в Турові, і при них шпиталі, забезпечивши їх десятинами ординаріями і грошевіми сумами. В сі шпиталі вона на-

казувала приймати всіх калік і старців з її підданців і не терпіла, щоб старці лишались без догляду і волочилися по вулицях. Часто вона й сама відвідувала шпиталі, доглядалась до того, як содержувались убогі, і подавала їм щедрю милостиню. В голодні роки, наприм. в 1638 році, коли люди трохи не скрізь на Волині помирали з голоду, вона в своїх селах казала щодня роздавати хліб не тільки своїм підданцям, а й іншим, хто його потребував. Часто вона платила довги за неспроможних і давала гроші на окуп бранців з татарської або турецької-неволі.

У своїм домашнім пожиті Анна-Альоїза жила як справжня черниця, і єдиною втіхою для неї було проводити дні і ночі в побожних працях. Пустих світових розмов вона не терпіла, і коли траплялось часом, що сидячи за обідом, хто-небудь з гостей починав звичайну світову балачку, побожна господарка поривалась вийти зза столу, або ж просила своїх духовних завести розмову про що-небудь божественне. Кожного дня слухала вона мшу і присвячувала цілу годину на молитву; кожного місяця присвячувала три дні на духовні розмісли, і раз в рік присвячувала на се аж десять днів. В сі дні вона тільки й думала, що про Бога і виконувала духовні вправи, які вигідав Лойола для езуїтів. Вона часто говіла і кожного разу перед причастем клала на вівтар не менш як пять червінців, а в день свого народження клала їх стільки, скільки їй було років. Вкупі

з езуїтами вона кожного місяця через жеребок вибирала собі патрона з лічби місячних святих і шанувала його особливо: казала правити службу божу тому святому, уважно читала про його жите і старалась в своїх учинках бути подібною до него. Щоб умертвити свою плоть, вона часто бичувала себе до крови гострими канчуками, або драпала зелізною щіткою і завжди носила на тілі пояски з дроту, а на руках зелізні наручні. В страстні дні Анна-Альоїза морила себе до останньої міри. В чистий четвер вона скликала старців, мила їм ноги, не водою тільки сльозами своїми, потім частувала їх обідом і сама прислужувала їм так щиро та покійно, як би самого Христа мала своїм гостем. В страстну п'ятницю цілий день пробувала в молитвах, боса обходила по костелах гроби Господні, довго лежала крижем на молитві і обливала сльозами помости костельні. За свою праведність Анни-Альоїзи, як свідчать її біографи, часом сподоблялась бачити таке, чого звичайна людина не може побачити; так одного разу зайшла вона в садок якогось Острозського обивателя і звернула увагу на дерево з яблуками, які здались їй чогось незвичайними; і справді, коли почали розрізувати сі яблука, то в кожному знайшлися штучно зроблені росп'яття.

Оттакий образ своєї горливої добродійки змалювали на віковічну пам'ять про неї вдячні отці езуїти. Взагалі можна вірити всьому, що вони оповідують про сердешну добрість по-

божної Анни-Альоїзи, про її щедрість, справедливість, пристіянське милосердіє до убогих, немощних, нещасних і т. и.; але треба пам'ятати, що всі оті чесноти мали занадто тісний круг приложеня, не переходячи за межі конфесіональної виключности та прозелітизма. Річ звичайна, що побожна пані, була й добра, й милосерна до своїх одновірців-католиків, та ще хиба до тих чужовірців, що по волі, чи по неволі виявляли згоду перейти в її віру; але чи така вона була милосерна й до людей іншої віри, а особливо до маси підвладного їй православного люду? Можна сміливо ручитись, що коли б хто з православних письменників того часу зложив житєпись Анни-Альоїзи, то в ньому образ єзуїтської преподобниці був би змальований зовсім іншими фарбами. На жаль, в українській літературі XVII в. існує тільки одна слабенька проба в такому роді, про яку згадаємо потім; зате в судових актах того віку можна вишукати кілька документів, що яскраво свідчать про те, яким шкідливим, жорстоким ворогом була побожна Анна-Альоїза до людей тої віри, якої споконвіку твердо держались і за яку горою стояли її славетні предки, та й сам її рідний батько. Тут вже не проявлялось у неї ніякої справедливости або милосердія.

Треба знати, що інші нащадки князя Костантина Острозського хоч сами й належали вже до католицької віри, але, знати, з пошани до його славної пам'яті, ні в чім не порушали прав

і свободи віри і церкви православної і виявляли до неї повну коректність, а іноді й доброзичливість. Так ми вбачаємо, що надрукований в Острожській друкарні в 1612 р. Часослов був виданий „повелінієм” князя Януша Острозського, який хоч сам був католиком, але, ради пам'яті батька, по давньому спомагав всі його просвітні й милосердні заклади: школи, церкви, монастирі, друкарню, шпиталі і т. и. *) Так само поводився і його братанець, молодший князь Януш (Іван) Олександрович, рідний брат Анни-Альоїзи, про якого православні, заносючи скаргу на його сестру, писали, що він, „святое памяти яснесвещное кнежа, ничего прав и фундушей предков своих не нарушал и кривд добрам церковним не чинил”. Навіть Анна-Альоїза, ставши (в 1621 р.) володаркою „князства Острозського”, первісно теж „остерегалась” чинити такі кривди, тільки не довго: так ми вже згадували, що, напустивши до Острога єзуїтів і дарувавши їм виключне право на заклад тут публичних шкіл, вона тим самим цілком

*) Варт помітити, що через рік по смерті князя Януша, автор „Палинодіп”, Київ-Печерський монах Захарій Копистенський ушанував пам'ять його справжнім діфірамбом за те, що сей князь, хоч і став відступником, але „народ свій роскій любил, православную віру отцев своїх величал і побожне поважал, монахов святогорцев релігії греческої почесне приймавал і прикладом отца своего ялмужну давал” і т. н. — — Русская Историч. Библіотека, IV, 1139.

знищила славетну Острозську „Академію” і інші православні школи, фундовані славним її дідом, а за тим почалось систематичне нищене або усилкове відобране у православних церков, монастирів, шпиталів і т. и. Була тоді в Острозі мурована церква св. Тройці, а при ній великий шпиталь, в якому знаходило собі притулок і догляд багато „уломних, хорих, и убогих розного стану и кондиції”; обидва сі заклади ще за давніх часів були фундовані прадідами Анни-Альоїзи і гоїно забезпечені цілими маєтностями: м. Суражом (що тепер село в Кременецькім повіті) і с. Андрушівкою, з яких ішло на церкву та шпиталь щорічного приходу більш 3,000 злотих польських. Сі маєтности побожна Анна-Альоїза негаїно відобрала і разом з церквою віддала езуїтам, шпиталь „опустила” (зробила пустою), а замість його фундувала в Острозі лат. шпиталь св. Францішка-Ксаверія, а на його утриманє записала щорічний дохід з Острозської папірні, яка була заведена колись її дідом задля потреб православної друкарні Крім того, православні скаржились, що Анна-Альоїза майже цілком обібрала катедральну Богоявленську церкву, в якій було поховано її батька й діда. „и барзо веле з нее охендозств и аппаратов церковних, лихтаров и инших речей побрала и на пожиток свой (чи може костельний) обернула”. Потім, коли за нового короля Владислава IV православні доправились того, що їм дозволено було вибрати й постановити собі митрополита і 5 єпископів після чого

Волинці зараз же одноголосно вибрали владикою Луцької й Острозської катедри князя Олександра (в чернецтві Афанасія) Пузину, то внука князя Острозського, на перекір державним правам, без всякої власної потреби, на одну прикрість православним, з намови єзуїтів, заказала своїм підданцям, мирянам і духовенству, признавати нового владика своїм пастирем, звертатись до него в церковних справах і віддавати йому належну слухняність; а коли сам о. Пузина прибув до Острога, як до своєї катедри, то „з жалем сердечним” довідав ся, що замкова катедральна церква, з наказу Анни-Альоїзи, була запечатана шістьма печатями, а замок обсаджений численною сторожою. Спробував владика навідатись до інших міських церков, але всюди знайшов запечатані двері і грізну сторожу*).

IV.

Але всі ті кривди і прикристи були тільки предлюдією до страшливої події, яка бурхливо й несподівано скоїлась в Острозі в 1636 році і коштувала православним багато крови й злиха. Власне кажучи, сама Анна-Альоїза відограла в сій трагедії, як і в інших подіях, ганебну ролю сліпого знаряддя в руках стоявших за нею

*) Архивъ Юго Зап. Россіи, ч. I, т. 6, №№ CCLXXII і CCLXXIII.

езуїтів, в бенефіс яких відограна була й сама трагедія.

Річ в тім, що езуїти все ще не були задоволені діяльністю своєї протекторки в прийнятій нею на себе місії — спасеня душ людських від вічної загибелі. На їх погляд, вона не досить енергично поступала в справі викоріненя „схизматицького квасу” в своїй державі, дозволяла схизматикам мати свої церкви і навіть в самому замку лишала в їх руках муровану Богоявленську церкву, яка гордовито підносила над усім містом і своєю величністю переважала католицькі костели. Ще більш їм не подобалось, що побожна пані сама инколи відвідувала ту церкву, бо в ній були поховані її предки і там же стояв мармуровий надгробник над помершим її батьком князем Олександром. Давно вже вони дурили її, либонь сей князь, хоч і жив в схизмі але, за благанем своєї побожної малжонки, в самий час конаня прилучив ся до св. костела і вмер в правдивій вірі; що за усильним старанем отців їх ордена папа Климент VIII дозволив навіть молитись в костелах за його душу, і що тільки через нечувану упертість схизматиків його поховано в їх церкві. Анна-Альоїза, що так шанувала память батька, радісно слухала отсі теревені і все частійше ходила до Богоявленської церкви молитись над його могилою; нарешті вона так була затуркана езуїтськими теревенями, що їй в голову зайшла страшна думка, яка й привела до не-

сподіваних може, й для неї і дуже гірких для інших наслідків. Така була завязка Острозської трагедії 1636 року, про яку нехай нам попереду розкажуть самі отці-єзуїти.

„Серце побожної дочки сильно боліло з тої причини, що кости її батька покривала земля, проклята римським костелом, і вона в день і в ночі все міркувала про те, яким би робом відобрати отой дорогий депозит і перенести його до католицького костела. Одного разу вона не потаїлась з сим сміливим заміром перед своїми виборними й вірними слугами. Вони привняли до себе для виконання сеї справи метких та сміливих лицарів, розставили непомітно, де було треба, озброєну піхоту, забрались до церкви, відкопали домовину і взяли її разом з тілом Олександра і вернули сеї депозит, що довго був у вязенні, своїй панії, віддали батька дочці, і положили його в святу землю, в католицькім костелі. З сього скоїлась велика бурда. Схизматицька Русь нацькована своїми попами, що ревнували немов би то за наругу Божому дому, зняла тривогу, почала звідусіль збігатись і озброюватись Чернь до того розлютувалась, що кинулась на свою панідідичку, і остання певно не втекла б з рук осатанілого хлопства, коли б не захистила її двірська кавалерія, піхота і лицарська сміливість шляхетних студентів колегіума. Лютість схизматицька була страшенна! Ватажки бунтарі лізли прямо на шаблі, кидались в вогонь, готові за-

гинути з тілом і душею, аби тільки добратись до своєї панії і пімститись над нею. Тим часом старости з околичних сіл прибули до міста з свіжими силами і присмирили повстанє: одних бунтарів вони забивали на місци, інших закоували в кайдани і закидали до темниць, колиж не стало вже ні кайданів, ні місця в темницях, держали їх за сторожею в приватних домах.

„Справа розбиралась в трибуналі. Там отих злочинців судили — і декритували: схизматичьких попів вигнати з Острога, бунтарів, що були за сторожію, карати мечем, ватажків і верховодів бунту також скарати на горло — кого четвертувати, колесувати, зварити в смолі, а кому одрубати руки, поламати кости, зняти з живих шкуру; домовки ж бунтівників зрівнати з землею і містя, де вони стояли посипати солюю.

„Коли в Острозі довідались про такий трибунальський декрет, то плач і несвітський лемент знялись по цілому місту. Заможні міщане давали по кілька тисяч гривень, щоб відкупитись від кари. Закованих бунтарів повезли до замку для вислуханя декрету, але там вони почувли инший, милостивий декрет своєї панії: вона звеліла їх роскувати і, замість того, щоб вести на кару, казала повести їх до їдальні, простила їх вину і, нагодувавши, пустила їх до домів. Плач повернув ся на радіщі; всі славили милосерде своєї панії, і через сю ласка-

вість багато знайшлося таких, що стались охотитись до св. унії, але інші лишилися при своїй пустій вірі. Та проте ясновельможна пані мала ту втіху, що після прогнання, силою трибунальського декрету, з Острозських маєтностей 46-ох схизматицьких попів, віра католицька почала тут ширитись, а схизматицька упертість по trochu зменшатись, так що незабаром і простий народ і навіть попи приставали до унії; а задля того, щоб твердість їх в унії була видна і всім відома, богобійна пані постановила, щоб всі попи з усіх її маєтностей прибували в ризах до Острога на свято Божого Тіла задля участі в процесії і читали на славянській мові євангеліє. Сей звичай в головних містах тримається і доси (себ-то в 1698 р., коли зложене було *Życie Anny Aloizu*).

Так оповідають про Острозську трагедію біографи Анни Альоїзи, ярославські Єзуїти. Інші польські історики, переказуючи сей епізод, в загальних рисах згідно з єзуїтами, додають деякі цікаві подробиці. Домовину з тілом князя Олександра було викрадено в ночі під Великодні свята. Народ, якого велика сила зібралась до церкви, голосно ганив блюзнірський учинок своєї дідички, але ще не починав ніякої ворохобні проти неї, терпеливо ждучи кінця служби і посвячення пасок. Аж тут верталась з костела сама дідичка в кареті, цугом, в супроводі двораків і гайдуків. Їй треба було переїхати до замку через міст, як-раз поуз са-

му Богоявленську церкву, але тут був великий натовп з пасками, що ждав їх посвячення, і на приказ дати дорогу пані не схотів розступитись. Роздратована Анна-Альоїза либонь звеліла слугам і гайдукам їхати прямо на народ, по розставлених на землі пасках. Сей легковажний учинок либонь і викликав ту колотнечу, про яку вже говорено. Безмірно обурений натовп оточив поїзд пані, закидав її крашанками і хотів її разом з каретою зіпхнути з моста в глибокий рів. Коли слуги і двірська міліція якимсь чудом вихопила Анну-Альоїзу з рук розятрених міщан, останні кинулись за нею в самий палац, і тільки огниста стрільба примусила їх відступитись*).

В сім переказі деякі деталі не вірні: колотнеча була не на самий Великдень, а другого дня великодних свят; натовп загородив Анні-Альоїзі дорогу не через те, що стояв з пасками, а через те, що саме в ту хвилину відбувалась звичайна для того дня церковна процесія з охрестами, і, значить, ніхто не їздив по пасках.

Чутка про страшну подію в Острозі, швидко рознеслась по всій Україні і глибоко вразила серця людські. Невідомий автор Львівської літописи журно записав до своїх нотаток: „В том же (1636) року, на свята Великодні, з неділи на понеділок, у Острогу пани воеводиная, дочка княгини Ярославской, пошедши до зам-

*) Genealogia XX. Ostrogskich, 139—142. Korona Polska, 111, 522.

ку, казала собі гроб отворити, а добивши склепу где лежало тіло отца ея, казала его взяти, которое юж било згнило, только кости; котрин взявши, казала их помити і посвятити, езуитам и отвезти до Ярослав, до матки своєї. И казала провадити из церкви, кгда Русь звикла на память звиятства Христа Спасителя нашого з крестами, з корогвами тріумф коло церкви отпраовати... (якийсь пропуск), аби з того напасть на Русь чинити, и так учинили много злого христіанству”.

А на Волині знайшов ся піта Українець, який під сильним вражінем страшливої Острозської події зложив невелику віршовану, сказати б, поему під таким складним титулом:

„Лямент о пригоді нещасній, о зелживости*) і модерстві міщан Острозських, що ся їм власне придало на день урочистого свята з мертвих Восання Пана Спасителя нашого в понеділок, в процесії ідучим, под приїзд єї милости панєї воеводиної Віленської”.

З помітки автора видко, що вірші були докінчені 14-го серпня, 1636 року, значить всього через 2 місяці після Острозської події. Автор заховав своє імя під ініціалами: М. Н., але міркуючи по даті „з Ровного, з найубозшої школи”, можна гадати, що се був дідакал сеї школи, а зміст його твору свідчить, що він щирий Русин (Українець) з широким гуманним світоглядом і з доброю просвітою, яку він

*) Кривді, образі.

мабудь, дістав в острожській „академії”, бо щиро згадує про славу бувальщину Острога, коли се місто було „маткою убогому студентови”. Свою „книжечку” автор присвятив тодішньому київському митрополіті Петрові Могилі і начеб то сподівався, що вона буде видана друком, бо в посвяті є такий вираз: „нехай же люди, читаючи мою працю, під зацним іменем вашої милости (П. Могилі) поданую і написаную, цноти великії і достоїнности вашої милости собі смакують”, але ся надія чомусь не збулась.

Минаючи самий „Лямент”, бо він по свойому змісту й висловлених у ньому гадках автора, ми скористаємось тільки „Придатком” до самої пєси, бо тут докладно й правдиво, з повним реалізмом у маюванні деталів розказано все, що і як діялось в Острозі в великодний понеділок 1636 р. і напотім*)

„Срокго, тирансько на світї повстало ,
Которое нинї явно показало
Над сподіванне нещасних Острожанов
.....**)

Як ся тоє стало, Боже всемочний!
В місті Острогу на день Вельконочний,
Гди в понеділок всі виступили,

*) „Лямент” з „Придатком” був надрукований в Львівських Записках Наукового Товариства ім. Шевченка. Тут ми цитуємо, змінюючи тільки старий напис сучасний.

***) Тут в рукописи пропущений рядок.

Бога хвалили.

Там ся спіткали з панею міста того,
Не маючи на серцю гніву жадного;
Але ж найперше їм причину дали:

Зступити казали*).

Єще нікотрії того докладають,
І такії слова повідають,
Якоби кілька послов присилано,
Жеби почекано**).

Єдин міщанин обрав ся зухвалий,
А для єдного всі винні зостали,
Же ся на посла панського замірив,
Знат го ударив.

Такії новини о тім повідали
Люде, котрії на той див смотріли,
Але ся в мові своїй не згожають,
Різно бають.

Єднак як ся на мості спіткали,
З замку вийшовши, внет***)ся замішали,
Коли візниця почав їх бичувати,
Казав вступувати.

Що видячи вони, люди нещасливі,
Будучи з того барзо жалосливі,
З попудливости всі ся порвали,
Кіі побрали.

Слуги тої панєї і всі дворяне,
Видячи, же не жарт, кинули ся на них
[єдностайне,

*) Себто: щоб дати дорогу проїхати панії.

***) З процесією, коли проїде пані.

***)) Враз, раптом.

Шабель добивши, внет же по собі:

То мні, то тобі.

На той час її милость в кареті сиділа.
„Перестаньте!” з обох сторін вшитких
[гамувала,

Аби тої звади більше понехали,
Далій їхали.

Леч трудно вже було: барзо заюшили,
З обох сторін битих. ранних начинили;
Єдні з перестраха в вал з мосту падали.
Шні ламали.

Хтож що ніс в руках, того не жмували:
Яйця фарбовані — тими шати шмарували:
Не смотрено того, на кого замірив,
Було би ударив.

Виділа тоє пані, почтива матрона,
Же есть з дворяни своїми золжона*)
Над звичай панський на цвинтар**) у-
[тікає;

Битва ся розмножає.
В тім замішанні, знати, не без того,
Бо приходило близько коло того,
Же ся в тій зваді і самій***) достало,
Та і ся золгало****).

Там, на цвинтари, плачливо вдихала,
До Христа Пана крижем лежала,

*) Ображена.

***) До замкової церкви, що тут же. коло брами стояла.

****) Себто паніі.

*****) Учинена образа.

Аби тую зваду в спокоїти рачив,
Би все обачив.

Наконець там же панянка почтива,
Цорка міщанська, в цноті особлива,
Хотячи ся вивіляти з тумулту оного,
До дому свого, —

Єден служалець, а що відай який,
Если був зацний, або ледаякий,
Тяв єї в лоб шаблею, аж упала,
Тканка*) їй спала.

Втім єї з уборів слічних обнажили
А напів-умерлую там же zostавили,
А мати нещаслива до неї прібіжала,
Гірко плакала.

А других зася сродзе посічено,
Кійми побито, нікчемно зслжено.

Потім заледво гди ся укоїли,
Крови людської сполне наситили,
Помалу-малу почали одходити,
До дому входити.

Втім ксьонжа**) прийшли, панюю под-
[вигнули,

Вельце смутливую упоминати почали,
Аби фрасунку того понехала,
В замок їхала.

А вона з жалю праве одмлівала,
Бо в тих термінах ніколи не бувала,
Пречистій себе полецаючи,
Їй ся отдаючи.

*) Головний убір.

**) Ксьондзи.

Там же з цвинтару оного повставши,
Всіла в карету, сльозами ся облявши,
Мовляли: „На якії прихожу зневаженни
[ганебни]

Через свої підданії!”

Назавтра рано раду учинили,
Вшитких до суду зособна водили,
Питаючи: „Которий був би причиною
[того?

Ставте винного!”

Вони в той спосіб так одповідали:
„Ми своїх духовних в тій мірі слухали:
Кгди би ся вони до церкви вернули,
І ми би були”.

А втім і попів призвати розказано
І в тії теж слова власне запитано:
Для чого з процесією не уступали,
Гди їм казали?

Єден презвитер на те одповідав:
„Мосці-панове, би те кождий відав:
Єсли вам ідеть о свої зелживости,
Нам о святости.

„Для того вам з дороги не вступили,
Босьмо ся були на тоє спорядили,
Жеби почтивість впрод Богу отдали,—
Ви не витривали”.

Внет міщан зацних в колоду посажано,
А найубогших в темницю загнано,
Аби розправи до часу чекали
І горло дали.

Хотіли духовнії в тую справу вложити
А за їх здоровле горло своє положити,

Але їм слова на те рещи не дано,
„Преч їм сказано.

Під час ярмарку нікди славного,
А тепер уже занедбалого,
На самую взгарду знести їх казано,
Жеби стинано.

Там кільки міщан мечем прикро стято,
Четвертому уши і носа утято,
А оні групи ховати заказали,
Псам торгати дали.

А других іще дано за поруку,
Радячи, що їм дадуть за муку,
Тільки потаємне ради якісь кнують,
Що їм готують.

Більше убогий там єсть винуватий
І прудшей гинеть, ніжли богатий;
Хто зась ліпше пінязьми заложить,
Той ся не трівожить.

Немаш ся як розмовити з сусіди,
Бо потаємної зради повно завсїгди:
Там під вікнами і в ночі слухають,
Що розмавляють.

О ти Острогу, місто справедливе!
В тобі бували мешканці цнотливі;
Не їден тепер твоєї пригоди плаче,
Єсть хто і скаче.

Тись було хлібом завжди приходневі,
Ти убогому маткою студентові,
В тобі хто мешкав, нікди не шкодував,
Хто ся шанував.

Тераз, нещастє! На що юж приходить!
Знати, юж за тоє, подобно, заводить,

Жеби-сь уже було в нівеч обернено,
З ґрунту знищено.

О пані зацная! Будь же літостива!*)

Не будь крви людської так ганебно хти-
[ва!

А той гнів у собі рач умодерувати,
Ласку дарувати.

Отпусти ж вини винуватцям своїм,
Би теж Пан небесний пробачив і твоїм,
В Котрім ся кохаеш, Його наслідуюеш,
Вірно милуеш.

Як бачимо з сього на диво об'єктивного оповідання, побожна Анна-Альоїза була далеко не така милосерна до своїх підданців, як про те умиленно оповідають її біографи-Єзуїти. Вона сама (або може, через підвладний їй міський магістрат) судила міщан, причастних до бунту і засудила їх на криваві кари, які й були виконані привселюдно, підчас ярмарку в Острозі, щоб нагнати ще більшого перестрашу на „схизматицьку Русь”, а до суду трибунальського віддала, може, тих, хто по праву не був її підсудний, а от духовні та інші особи. Автор „Лямента” писав свій твір тоді, коли справа в трибуналі не була ще скінчена і через те він так порушливо закликає Анну-Альоїзу до милосердя.

Богато лиха православним заподіла уся ста злочасна пригода, тільки лехкодумна та засліплена фанатизмом Анна-Альоїза думала на

*) Милосерна.

впаки, що вона учинила добре й Богові миле діло тим, що, найперше, подала спасенну поміч душі батька, визволивши його тіло з „проклятої землі” і поховавши в „святій”; вдруге — добре почистила своєю державу від „схизматицького еретицтва”, і втретє — спасла від вічної згуби і придбала Богови багато душ схизматицьких, прилучивши їх до унії, або навіть і прямо до римського костьола. Так само гадали й керовники Анни-Альоїзи, Єзуїти; а її біографи, скінчивши оповіданє про криваву подію, починають за тим новий розділ такими словами: „По скінченю таким несподіваним робом оповіданої трагедії, ясновельможна фундаторка почала думати про дальше розмноженє слави Божої”. Се дальше розмноженє значило не що инше, як нові офіри щедрої панії на улюблений нею колегіум та передачу Єзуїтам земель і цілих маєтків, якими так гойно були наділені її побожними предками православні церкви та монастирі в межах князівства Острожського.

V.

Так пройшло ще 12 років. Не вважаючи на свій не дуже ще й літний вік (їй не було ще й півсотні років), Анна-Альоїза мала вигляд справжньої старої баби, часто хоріла і безперестанно готувалась до смерти. Кожного дня її правили особливу літанію про те, щоб Бог післав її добру смерть і кожду хоробу свою

вона почитала за смертельну. Їй гадалось, що вона вже до краю виконала своє призначене на землі, доспіла у всіх чеснотах і забажалось їй в останнє потрудитись: відвідати св. Землю, а затим могилу єзуїтського патрона св. Лойоли і там, в ногах його, скласти й свої праведні кости. Але фортуна несподівано призначила їй иншу мандрівку. В 1648 р. вибухло повстанє Хмельницького і огненою пожежою швидко розлилось по всій Україні. На Волині, як і по других місцях, з переляку почали втікати до Польщі ксьондзи, пани і Жиди, справедливо обавляючись попастись до рук козацьких. Острожські Єзуїти, здаєть ся, ранійш, ніж хто инший „накивали козакам пятами”. Анна-Альоїза теж мусіла покинути на волю фортуни свої богацтва і пуститись в далеку дорогу. А по її пятах впали до Острога козаки, вирізали тут до чотирох сот Жидів та Ляхів і з димом пустили до неба недобудований ще й тоді єзуїтський колегіум і католицькі костьоли.

Коли Анна-Альоїза прибула вигнанкою до Польщі, то, як свідчать її біографи, уся Польща дивувалась, що одна руска пані має такий великий та пишний поїзд: так богато йшло в її обозі карет, каруц, ридванів і возів, запряжених по четверо й по шестеро коний і навантажених усяким добром. Числений гурт її слуг і двораків мандрував разом з нею, готовий поділяти з своєю добродійкою всі невогоди вигнання, а вкупі з самими дорогими

своїми скарбами везла вона за собою домовину свого мужа Ходкевича, справедливо обавляючись, щоб козаки не учинили якої наруги над кістями славетного лицаря. Сей дорогий „депозит” дочасно зложила вона в Кракові, в езуїтськїм костьолї, маючи замір вернутись з ним знову до Острога по „успокоєнні ойчизни”. Коли в серпні 1649 року Ляхи під Заборвом замирили ся з козаками, Волинські пани-утїкачі повірили, що вже настало оте „успокоєне”, і стали вертатись до своїх домівок. У слід за ними вернулась і Анна-Альоїза до свого Острога, оплакала слїди козацького розору та руйнуваня і зараз заходилась поправляти, що можна було ще справити. Але не минуло й року, як знову почалась війна з козаками і нещасна унука князя Константина Острожського мусїла знову — на сей раз вже на віки — покинути рідний край, свої городи й замки, безмірні маєтности й незлічені богацтва і тїкати до чужої країни, тулятись по чужих кутках. А козацькі загони знову навідались до Острога і вдруге спалили й зруйнували усе, що тільки нагадувало про католицтво та Езуїтїв.

В Польщі ясновельможна вигнанка знайшла теплий притулок в людий, яких вона ніколи не почитала за чужих: з початку вона оселлась в Калїшу, при езуїтськїм колєгіумі, а потім проживала в маєтностях, що належали до Познанського колєгіум. „І справдилось — пишуть її біографи — давне почуте сїєї Анни про-

рокинї, яке вона нераз висловлювала в Остро-
зі отцям-Єзуїтам, осипуючи їх гойною мило-
стинею: „Буде час, коли я дійду до убожества
і у вас, мої отці, проситиму хліба й притулку”.
— „А проте — додають вони — треба правду
сказати, що не так з нужди, як з особливої сво-
єї ласки ясновельможна панї рачила проживати
в домі служебників своїх і їсти їх хліб, бо во-
на й за сей час чинила їм більші офіри, ніж
скільки пішло коштів на утримане її пансько-
кого двору”. І дійсно, про Анну-Альоїзу ніяк
не можна було Єзуїтам сказати, що вона да-
ремно їла їх хліб, бо під сей час вона зро-
била їм таке добродійство, яке трохи не пе-
реважало усі попередні: довідавшись, що ко-
заки вдруге зруйнували Острожський колегіум,
Анна-Альоїза наважилась відбудувати Єзуїтам
другий їх же колегіум, також зруйнований ко-
заками — в місті Ярославі, де були її матери-
зна, для чого й занесла в 1653 р. в Познанські
актові книги відповідний фундаційний запис,
яким подарувала сьому колегіуму в довічну
власність кілька сел в ярославським ключі.

В останній рік свого життя Анна-Альоїза
чомусь лишила своїх друзів-Єзуїтів і прожива-
ла в маєтностях ріжних Великопольських па-
нів: в Ковалї, Коморжі, Гніні і нарешті в Раца-
ці. Політичні розрухи останїх років, дворазове
утїканє з рідного краю, турботи і усякі неви-
годи мандрівного життя і нарешті страшливе,
нечуване бїдуване „ойчизни”, коли її рвали на
шматки і безперестанно пустошили вороги, —

все те точило й без того кволе здоровле Анни-Альоїзи і завчасу привело її до смерти. Вона вмерла 27-го січня 1654-го року, в місті Рацаці, в домі якоїсь пані Гнінської. Вірні її друзі Єзуїти невідходно оточали смертельне ліжко своєї добродійки і їх дружня рука закрила на віки її очі. Смерть її була легка, безболізна, така, якої вона благала в щоденних літаніях, а друзі-Єзуїти ще полегчили її особливими церемоніями, які вони звичайно уживали, щоб осолодити гіркий час розставання душі з тілом. Увесь ефект отсих недоречних церемоній полягав в тім, щоб умілою розмовою про осолоду тогосвітнього життя, та ще патетичними покликами, довести помираючого до такої екзальтації, що він горів палким бажанем як найшвидше вкусити смерти і летіти до неба. Варта уваги згадка біографів, що от яка вже була побожна та доброчинна небіжчиця, а про те „не втекла від людських язиків”, себто усткого поговору, хоч — додають вони — більш було таких людей, що й після смерти признавали її за доброчинну людину”.

Анна-Альоїза лишила дуже просторий та докладний тестамент, який вона списала ще в 1651 р. і потім не раз його доповняла. Сей інтересний документ яскраво малює духовний образ його впорядчиці, усі задушевні помисли її, передсмертні думки, турботи й обави.

Тестамент починаєть ся звичайним визнанням про її належність до католицької церкви й молитвою до Бога про милосерде й відпуст

гріхів, а далі йде наказ про похорон:

„Я прошу, щоб тіло моє грішне було поховане в костьолі отців Єзуїтів в Острозі; там я, вкупі з мужем моїм, хочу ждати останньої труби воскресеня мертвих. Я прошу, щоб мене поховали без усякої пишноти, яка не личить мені, що жила сиротою, майже за життя умерлою. Я уклінно прошу, щоб мене несли до костьола отці Єзуїти своїми руками. Я певна, що превелебні отці Єзуїти будуть такі ласкаві, що всі, скільки їх можна буде зібрати за короткий час, зберуться задля подання помочі душі моїй — про се я уклінно благаю їх”.

Ииших законників, окрім Єзуїтів, вона не велить запрошувати на її погреб, і тут же ставить своїм слугам в особливий обовязок добре пильнувати, щоб отці Єзуїти, які будуть знаходитись при її тілі, мали „усякі вигоди”, а на дорогу приїзшим Єзуїтам призначає 3000 золотих польських. На відправу мші в день її похорону в 12-ти Волинських кляшторах і для роздачі убогим милостинь було призначено 2,000 золотих. Далі йдуть щедрі жертви Острожським Єзуїтам і на відбудоване та оздобу в Острозі їх колегіюм а і видно з усього, що сей пункт був головним предметом передсмертних думок та турбот Анни-Альоїзи: приступаючи до його, вона благає й закликає своїх наслідників, щоб вони точно виконували її волю, в противнім разі вона накликає гнів Божий на душі і тіла тих, хтоб насмілився учинити хоч малу поруху її останньої волі. На

костьол єзуїтський в Острозі Анна-Альоїза призначає 20,000 золотих і крім того, усе золото, перли, дорогий камінь, столове срібло, подсвічники, чаші, кубки, — словом усе до найменшої речі, що тільки останеть ся після неї в сріблї білому або позолоченому. Єзуїти мали відобрати увесь її домовий спрят: ікони, годинники, книги, шкапули, обої її опони, килими, полотно, шовкові матерії, карети й коний: їм же мусять достатись гурти волів, биків, отари овець і свиний в фільварках Острожських, Звягельських і Берездовських; уся стрільба вогниста, вивезена з Острожського замку: гармати, рушницї, гаківницї, мушкети, порох і кулі призначались Єзуїтам.

На відбудоване зруйнованого козаками Острожського колегіюма з костьолом Анна-Альоїза записала Єзуїтам маєтність с. Кривин з фольварком Котумлем і усі ті землі в її маєтностях, де добував ся камінь, робилсь цегла і де брали вапно і глину, коли мурував ся перший колегіюм. Як буде змурований костьол, наслідники Анни-Альоїзи повинні були видати 20,000 зол. на кошт задля вівтаря над гробом її мужа гетьмана Ходкевича і ще 20,000 на головний вівтар; крім того 30,000 зол. на покритє костьола міддю і 20,000 зол. для бурси бідних студентів колегіюма. Не забула Анна-Альоїза й про інших Єзуїтів: Краківських, Сандомирських, Ярославських, Луцьких, Перемишлянських, Винницьких і Барських, — усім записала по кілька тисяч золотих. Усі фундовані нею в Ос-

трожських маєтностях косьтоли і шпиталї, вона забезпечила десятинами і іншими приходами і теж грошовими сумами. Щедро нагородила Анна-Альоїза і ту шляхту, що вірно служила при її дворі: 25-ти особам вона записала 36 фольварків, іншим — грошеві суми і дещо з своєї одежі. Не забула Анна-Альоїза й про своїх підданців, селян: „Не можна припустити, — писала вона, — щоб мої підданці не терпіли утисків, за які прийдець ся мені відповідати перед Богом; через те я прошу, щоб в надгороду їм за се у всіх моїх волостях Острозьких, Звягельських, Туровських, Свидинських і Ярославських були подаровані їм через три роки чинші і фури”. Тільки міщанам Острожським, що колись зняли бунт проти неї, а підчас Хмельниччини приставали до козаків, не було ніякої милости.

Призначивши так щедро чималу частину свого майна на релігійні та милосерні справи, Анна-Альоїза не була певна в тім, що її родичі, яким після її смерти мусіла перейти її батьківщина, достотно виконають її останню волю. Ся обава дуже турбувала побожну паню і не давала їй спокійно вмерти. В тестаменті вона кілька разів благає й закликає наслідників ні в чім не порушити її розпоряджень, а щоб певнійш спинити їх від сього, вона призначає самого Бога і Пречисту Діву дідичами тієї частини її майна, яку вона призначила на релігійні та милосерні справи. А в протектори свого тестаменту вона призначає короля Яна Казимира і уклінно прохає його, „аби він, як мудрий і по-

божний монарх, що перейняв від своїх предків хіть помножати хвалу Господню в своїй державі і звик до того, щоб завжди бути опікуном і оборонцем сиріт і убогих, зволив прийняти її останню волю під особливу опіку і милостиву протекцію і не допустив, щоб її офіри і фундації, призначені на честь і хвалу Божу і на спасінне душ убогого народа, що живе в сьому далекому краї (на Україні) заражений відступством від вселенського римського костьола, були порушені людською зажерливістю”.

Недовго до смерти Анна-Альоїза добавила до тестаменту таке розпоряджене що до свого похорону: Позаяк кара Божа (козацька війна) не перестає і неряд в ойчизні все ще тягнеться, а через те мені приходить ся тулятись по чужих кутках і не в моему предківському домі скінчити жите, то прошу езекуторів мого заповіту, щоб вони мене як найскорійше по моїй смерті, деб не вмерла, відвезли до Кракова і там в костьол св. Матвія, при новіціяті початку нещастя, що спіткало ойчизну. При то отців Єзуїтів, положилиб мене в купі з блаженної памяти мужом моїм, який там уже — не скажу похований, а тільки положений мною на му мусить бути заявлена перед урядом звичайна „протестація”, що по успокоєню ойчизни, мене невідмінно треба буде перенести разом з небіщиком мужом моїм до Острога і там поховати в костьолі превелебних оо. Єзуїтів. Я певна, що їх мосці (Єзуїти) не пошкодують

дати задля сього ні воза, ні коний і достотно виконають сю останню мою волю, а я, що вже не зможу нічим віддячити ся їх мосцям за їх останню прислугу, не забуду про них перед престолом Божим. А проте прошу і обовязую панів наслідників моїх дати їхмостям на те перенесене тисячу польських золотих”*)).

Обава Анна-Альоїзи, що її передсмертні розпорядження будуть порушені, справдились ранійші нім вона нагадала. Як тільки вона померла, зіхались з ріжних країн її родичі і не вважаючи на її заповіт, постановили поховати її як пристойно задля її стану, пишно, та виставно і не там, де вона визначила, а в Ярославським парохіяльнім костьолі. Щоб як слід приготуватись до такої пишноти, потрібно було багато часу, трохи не десять місяців. Сією загайкою покористувались Єзуїти і розпочали судовий процес з наслідниками, заявивши своє право на „дорогий їм депозит” Родичі не хотіли поступитись своїм правам. Справа моглаб тягтись кільки років, та за Єзуїтів заступив ся папський нунцій і справа була прискоре на і вирішена на їх користь. Зараз же де й ділась та пишнота, що була вже зготовлена на перекір волі помершої і її домовину понесли на своїх раменах самі поважні отці „Соціятіс Єзу”

*) По смерті Анни-Альоїзи її тестамент зараз же був внесений Єзуїтами до актів Познанського уряду і разом до актів ко-олівської канцелярії, а у бе езолі 1697 р. його перенесено до актів Луцького гр. уряду.

до свого власного костюлу св. Яна, в Ярославі і положили в склепі княгині матері. Сей похорон відбувся 17-го лютого, 1655 р., себ то через рік і три тижні після смерті. „Але недовго (помічають біографи) покоїлась там Анна-Альоїза. Як за життя військова буря загнала її в далекий край і вона так довго мандрувала, так і після смерті не мала вона справжнього покою: підчас бувших тоді нападів шведських, московських, татарських, венгерських і козацьких, вона заходом отців „Соціетатіс Іесу” перенесена була з Ярослава до Кракова і положена в костюлі св. Матвія, чекаючи на урочистий перенос, як настане спокій, до своєї фундації, до Острогу”.

Сього останнього переносу Анні-Альоїзі прийшлося ждати дуже довго, бо й сама її „фундація”, себ то Острожський колегіум, через сім політичні тривоги, та неряди в краї, ще з півсотні років після того лежав руїною. Тільки в першій четверти XVIII. ст., після того, як Польща, по силі Прутського договору 1712 року, знову запанувала в правобережній Україні, був відбудований в Острозі єзуїтський колегіум і тільки тоді, власне в 1723 році, кістки Анни-Альоїзи і її мужа були перевезені Єзуїтами до Острога і поховані в колевіятському костелі. Над могилою Ходкевича був мармуровий барельєф; другий надгробник з чорного мармору визначав місце де були зложені тлінні останки Анни-Альоїзи.

VI.

Минуло ще більш півсотні років — тяжке лихоліте, коли правобережна Україна ще гірш бідувала під новим „лядським ігом”, ніж перед Хмельнищиною. Начеб то тієї Хмельниччини ніколи й не бувало; немов український народ даремно боров ся, доки ставало сили, за свою волю й віру. Переждали ляхи й свої уже обляшені пани бурхливу добу — і знов запанували над приборканим людом, а ксьондзи з уніятськими попами прийнялись спасати його душі від вічної погибелі та викореняти з него „схизматицький квас”. Тільки се робилось тепер далеко грубіш, ніж за часів Анни-Альоизи. Немов хижі звірі ходили з села в село католицькі й уніятські місіонери в супроводі жовнірських ватаг і не словом провідним, а муками та шибеницями привертали народ до єднання з правовірним римським костьолом. А задля Острожських Єзуїтів се була сама блискуча доба, якої не зазнали вони навіть за життя своєї фундаторки. По відомостях за 1738-ий рік їх налічувалось в Острозі більш 60-ти осіб; далі їх тут ще побільшало. Так само й колегію зом з сусідніми єзуїтськими колегіюмами — в Луцьку, Овручі і Винниці був могутнім знарядем польонізації місцевого паньства і розсадником ідей запеклого католицького фанатизму.

Але на світі всьому буває кінець. В 1773 р.

папа знищив єзуїтський орден і звелів позакривати всі єзуїтські школи і інші заклади. Спустіла будівля Острожського колегіума була віддана під школу Базиліанам. А ще через кілька років, коли Волинь була прилучена до Росії і тут була заведена православна єпархія, м. Острог став катедрою Волинською архієрея, який і оселив ся в будівлі бувшого колегіума, задля чого її відобрали у Базиліан. Разом з тим бувший єзуїтський костьол повернули в православний монастир, а в корпусах колегіятського будинку умістилась духовна консисторія і новозаложена Волинська духовна семінарія. Так невблаганий рух історичних подій до останку знищив заміри побожної Анни-Альоїзи і дав зовсім інше призначене тому закладови, який вона в фанатистичному засліпленю з такою горливістю фундувала на шкоду рідному краю.

Тодіж (в 1815 р) ненароком був порушений довічний покій її тлінних останків. Треба було прорубати двері у вівтарній стіні церкви, що колись була єзуїтським костьолом і коли стали ламати цеглу, то несподівано знайшли в стіні дві труни, штучно викувані з жовтої міді, оздоблені вибитими листями та розводами блідозеленого коліру. Коли розкрили першу труну, то по зотлілому на кістках убору всі признали, що то була Анна Альоїза, бо її портрет в овальній золоченій рясі висів ще й тоді в церкві над її надгробком з чорного мармору. На черепі була зотліла шапочка, гру-

ди покриті волосяною сіткою, поверх якої лежав хрестик з якогось металю, якраз такої форми, як і на портреті. В другій труні знайшли одні кістки, а решта вся цілком зотліла; мабуть то були останки Ходкевича. По наказу архієрея обидві труни були перенесені в підземний склеп і положені в особливій коморці. Але й тут вони мали недовгий спокій. В 1820 р. погоріла будівля колишнього єзуїтського колегіюма і катедру архієрея з консисторією і семінарією перевели з Острога до м. Аннополя, тогож повіту. Хоч пожежа не дуже пошкодила єзуїтським гмахам, — обгоріли тільки дахи та горіща, — але у духовенства не знайшлося коштів на їх відбудованє. Так вони й стояли пустою більш півсотні літ і звичайно, стали придулом задля волоцюг і всякого безхатного люду. За такий довгий час тут було розікрадено все, що мало яку-небудь вартість; між иншим згинули й ті дві труни, що стояли в склепу. Мідь пішла на сплав, кістки викинули геть.

Згинув і той портрет Анни-Альоїзи, що висїв в церкві над її надгробком. Був і другий її портрет у францішканській кляшторі в Межирічі, коло Острога, що збудував колись її дядько князь Януш Констянтиневич Острожський; але в 1866 р. його повернули на православну церкву і новий священик, на лихо маляр, взяв і поперемалював: князя Януша на образ св. Федора Острожського, а Анну-Альоїзу — на св. Іова Почаївського. Нарешті, 1882 р. мені пощастило ся знайти портрет Анни-Альо-

їзи в Острожськiм парохiяльнiм костьолi i навiть списати з нього копiю. На портретi Анна Альоїза має вигляд немолодi католицької черниці, в чорнiй сукнi, з бiлим покривалом на шиї i грудях, в насунутiй до брiв оксамитнiй шапочцi, облямованiй хутром, з чотками в правiй руцi. В неї чорнi очi й брови i в загалi такi риси що певно була вона замолоду досить вродливою. Але вдивляючись в се скорботне обличчє єзуїтської преподобниці, відчуваєш якесь моторошне вражінє: холодом склепу i духом тлiну тхне від сього круголого, зморщеного, нечулого лица з тонкими сухими губами, спухлими вiками i затуманеним зором.

До недавнього часу в Острозі, на замковій горі, стояли запусілі мури старої Богоявленської церкви*). Се був дуже старий пам'ятник, з яким щільно зв'язана — не тільки в історії, але i в народній пам'яті — згадка про Анну-Альоїзу. Тут власне, в стінах сього величнього пам'ятника побожності стародавніх князів Острожських, відбувалась непристойна подія викрадення, з приказу Анни-Альоїзи, тіла помершого її батька, а коли другого дня через се знялась страшлива ворохобня, то в цвинтарі сього ж Божого дому Анна-Альоїза шукала притулку i захисту від розгніваного народу, обуреного її нечуванним знущанєм над його святощами. З того часу дзвони Богоявленської церкви замовкли надовго, а сама вона стала

*) Тепер вона відбудована.

пусткою, пристанищем сов та кажанів і в такому сумному стані зоставалась аж до недавнього часу. Серед Острожського люду існує легенда, либонь що року в Великодну північ круг запустілих руїн сього храму (поки він лежав в руїнах) тужно бродить якась жінка, вся в білому, з розплетеними косами, гірко плаче і ламає руки. Народ забув імя нещасливої, а памятає тільки, що то — вельможна панї, яка колись то, підчас великодної служби Божої в сій же церкві, цугом проїхала по свячених пасках і за те Бог присудив їй не мати і в домовинї спокою і довіку спокутувати свій нечуваний гріх.

)
Конець.

ЧИТАЙТЕ!

ЧИТАЙТЕ!

» УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС «

найбільшу українську часопись в Канаді,
яка виходить тижнево по 12 і 16 сторін.

Український Голос коштує на рік 2 долари.

Український Голос подає найбільше вістей з України, дописий з життя Українців в Канаді і ріжних вістей з Канади.

В Українськїм Голосї знайдете науковї статї, оповіданя, смїшне і ріжну всячину. Запренумерувавши собі Український Голос, будете мали в нїм найліпшого приятеля, з яким ніколи не розстанетесь.

Передплачунте отже Український Голос і заохочуйте других до передплати сеї часописї. Нехай не буде ані одної української хати в Канаді, в котрій не знаходив би ся Український Голос!

Передплату посилайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626,

WINNIPEG, MAN.

Як потребуєте яких книжок, пишїть за ними на повисїшу адресу.